

**РИТОРИЧНІ ЗАСОБИ І ПРИЙОМИ ЗАПОБІГАННЯ КОМУНІКАТИВНИМ
ДЕВІАЦІЯМ**

У статті розглядається проблема девіацій у комунікативному процесі в широкому розумінні комунікації в усіх її виявах, аналізуються причини їх виникнення, а також йдеться про можливості риторичних засобів і прийомів усунення перешкод на шляху досягнення комунікативної мети в різних прагматичних ситуаціях.

Ключові слова: комунікативні девіації, риторичні засоби і прийоми, комунікативний акт, прагматична ситуація, комунікативна тактика, спілкування, комунікат.

Переломова Е.С. Риторические средства и приёмы упреждения коммуникативных девиаций. *В статье рассматривается проблема девиаций в коммуникативном процессе в широком понимании коммуникации во всех её проявлениях, анализируются причины их возникновения, а также речь идет о возможностях риторических средств и приёмов устранения преград на пути к достижению коммуникативной цели в различных прагматических ситуациях.*

Ключевые слова: коммуникативные девиации, риторические средства и приёмы, коммуникативный акт, прагматичная ситуация, коммуникативная тактика, общение, коммуникат.

Perelomova O.S. Rhetorical tools and techniques of prevention of communicative deviations. *The article deals with the problem of deviations in the communicative process in the broad sense of communication in all aspects, analyzes their causes and possible rhetorical question about the means and methods of overcoming obstacles to achieve communicative goals in different pragmatic situations.*

Keywords: communicative deviation, rhetorical tools and techniques, communicative act, pragmatic situation, communication tactics, communication, communicated.

Основною метою будь-якої вербальної комунікації є прагнення досягти взаєморозуміння. Але досягти його вдасться не завжди легко й просто, бо на заваді до досягнення мети можуть виникати комунікативні девіації, які унеможливають ідеальне спілкування і стають дедалі все більш поширеним явищем комунікативного простору.

Комунікативна (мовна) девіація – це збій у спілкуванні, що супроводжується недосагненням мети спілкування. Причини, які породжують девіації можуть бути різними. Це недостатня мовна і комунікативна компетенція учасників спілкування, а також недостатнє знання специфіки комунікативної, лексичної та граматичної семантики.

На жаль, комунікативні непорозуміння все частіше супроводжують практику повсякденного спілкування.

Актуальність запропонованого до уваги дослідження зумовлена тривожною стійкою тенденцією до зниження мовленнєвої культури комунікантів (особливо це спостерігається в молодіжному середовищі), що виявляється в наданні переваги вульгаризмам при доборі мовних засобів для висловлення навіть емоційно нейтральної думки, що призводить до звуження тезаурусу мовної особистості, спрощення мовної картини світу.

Та навіть ті, хто не потрапив під згубний вплив вульгаризації мовлення, мають інші небезпеки, які притлумлюють розвиток комунікативних навичок і, відповідно, формування мовної (риторичної) особистості, здатної породжувати тексти і виголошувати їх публічно. Про ці небезпеки в інтерв'ю «Дзеркалу тижня» повідомив Ф. Бацевич: «У цьому аспекті маємо ще одну небезпечну тенденцію в українській освіті. Болонський процес, до норм якого інтегрується вітчизняний освітній простір, передбачає перевірку знань учнів і студентів головним чином шляхом написання тестів та модулів. Хіба це не стане причиною того, що через кілька років молоде покоління не вмітиме аргументовано висловлювати свою думку, не кажучи вже про вміння публічно виступати і переконувати? Така небезпека справді існує. У школах відбувається засилля тестувань, які виконуються або в письмовій формі, або у вигляді спілкування «людина – комп'ютер». Це не спонукає школяра вдосконалювати своє мовлення» [1].

Практика життя нашого суспільства показує, що далеко не кожен мовець у різних комунікативних ситуаціях вміє досягати комунікативної мети в спілкуванні, тобто говорити

переконливо й досягти взаєморозуміння та згоди. Коли ж ідеться про публічний виступ перед аудиторією, то ситуація видається ще більш складною, бо небагато хто має риторичну освіту й готовність та впевненість виступати публічно. Така ситуація сьогодні є наслідком того, що актуалізація риторики як навчальної дисципліни відбулася не так давно і цілі покоління наших громадян виростили й здобували фахову освіту без цієї вкрай необхідної науки, яка з давніх часів, мабуть, найбільше була причетною до формування цивілізованого громадянського демократичного суспільства, де у відкритих публічних дискусіях виборювалися громадянські права й народжувалася істина.

Метою дослідження є всебічний аналіз причин виникнення комунікативних девіацій та визначення ролі і значення риторичних знань та вмінь і навичок їх застосування в процесі досягнення співрозмовниками комунікативної мети в обхід небезпек комунікативних девіацій.

Щоб визначити шляхи і способи уникнення комунікативних девіацій, необхідно передусім установити природу цього явища.

Видатні оратори минулого – Аристотель, Цицерон, Демосфен – були одностайними в переконанні, що дар гарного мовлення є продуктом дару гарного мислення, а могутність думки породжує переконливе слово.

Успішна комунікація має пряму залежність від мовної компетенції учасників комунікативного процесу – як того, хто породжує мовні конструкції та повідомлення, так і того, хто їх сприймає і розуміє. *Недостатня мовна компетенція* комунікантів (одного чи обох) спричиняє мовну невправність, що не сприяє адекватній передачі чи сприйняттю комунікативного повідомлення.

Отже, учасники комунікативного процесу передусім неодмінно мають *володіти засобами мовного коду* ідіоетнічної мови, щоб уникнути комунікативних девіацій.

Елементи мовного коду – слова, словосполучення, висловлювання – мають бути однаково співвіднесені з референтом і мовцем, і слухачем, що дасть змогу запобігти комунікативним девіаціям, пов'язаним з неадекватністю уявлень комунікантів сфери предметного світу. Мовний знак має бути однаково зрозумілим адресантом і адресатом. *Порушення законів референції* може спричинити появу комунікативних девіацій як у прямих, так і непрямих мовленнєвих актах.

Неточне знання хоча б одним із комунікантів денотативного віднесення і лексичної семантики слів може стати причиною комунікативного непорозуміння. Приблизне уявлення про значення слова – одна із суттєвих причин комунікативних девіацій. Неправильне слововживання, що є наслідком неточного знання лексичного значення слова перешкоджає адекватному розумінню висловленої думки.

Не слід також забувати про полісемію. Багатозначність слова може бути досить серйозною загрозою виникнення непорозуміння, якщо співрозмовники не з'ясують, яке із наявних значень слова мав на увазі відправник інформації, якщо контекст комунікату не забезпечує достатнє розуміння денотативного чи конотативного значення слова. Отже, *полісемія* повнозначних частин мови може спричинювати комунікативні девіації.

Дотримання принципів *мовної точності, доречності* в процесі когнітивної діяльності, спрямованої на вербалізацію думки в комунікативному акті є тим запобіжним чинником, який дає змогу уникнути девіативної ситуації в процесі породження і розуміння мовного повідомлення.

Отже, запорукою уникнення мовних і, відповідно, комунікативних девіацій є дотримання *мовленнєвого закону риторики*, який вимагає від мовної особистості наполегливо удосконалювати рівень мовленнєвої усної і писемної культури, що неодмінно підвищить рівень мовної компетенції.

Мовна особистість завжди привертала увагу риторів, які ще з античних часів визначали комунікативно-риторичні якості ідеального мовця-оратора, який, на вимогу Цицерона, має однаково добре володіти всіма стилями мовлення: високим, середнім і низьким та вміло й доречно їх застосовувати в різних видах промов. На думку Діогена Лаєртія (Вавилонського), гарне мовлення оратора має оцінюватися за критеріями чистоти, чіткості, лаконічності, доречності, краси.

У сучасних риториках та дослідженнях з проблем культури мови виділяють такі комунікативно-риторичні якості мовлення (ознаки культури мови): змістовність, доречність, точність, логічність і послідовність, правильність і чистоту, багатство (різноманітність), виразність і образність. Ці якості мовлення пов'язані з усіма складовими комунікативного акту: учасниками (адресантом і адресатом), їх взаємодією (принципами та правилами спілкування), мовним кодом, конситуацією як міжособистісного спілкування, так і спілкування оратора з аудиторією.

Девіативну ситуацію в комунікативній взаємодії може спричинити неврахування адресантом неготовності чи небажання адресата слухати його.

Ще Цицерон у своїх порадах ораторові застерігав, що навіть добре підготовлений і вправно виголошений виступ оратора може бути невдалим, коли він не переймається тим, що хоче почути від нього конкретна аудиторія.

Застосування *риторичного закону моделювання аудиторії* допоможе уникнути такої ситуації, бо цей закон передбачає врахування соціально-демографічних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних ознак тих, на кого розраховане мовлення і вимагає від мовця в процесі комунікації зважати на потреби слухачів, їх інтереси, переконання, щоб запобігти конфронтаційній (прихованій і відвертій) поведінці учасників комунікативного процесу та перевести його в конструктивне русло.

Девіації можуть стати наслідком *порушення етикетних норм* спілкування суб'єктом мовленнєвого акту. Отже, щоб досягти комунікативної мети спілкування і запобігти небажаному ефекту, необхідно визначити лінію мовленнєвої поведінки, яка сприятиме позитивній перлокуції мовлення. *Дотримання етикетних норм спілкування* допоможе уникнути комунікативних девіацій і створить комфортні умови для фатичного спілкування. Мовленнєвий етикет – вироблена національною мовленнєвою культурою система повторюваних словесних формул, основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо.

Структура мовленнєвого етикету кожної нації визначається психологічними, соціально-політичними, культурологічними чинниками, тобто ідіоетнічною мовною картиною світу. Дотримання чи недотримання мовленнєвого етикету виразно характеризує мовця, його рівень культури і моральні якості. Процес спілкування не може відбуватися ефективно без дотримання його учасниками вербальних форм ввічливих стосунків, прийнятих у суспільстві форм етикету. Відступ від мовленнєвого етикету створює загрозу виникнення комунікативних девіацій.

Формули звертань і вітань сприяють контакту між мовцями; формули вибачення, прохання, подяки – налагодженню і підтримці контакту; формули прощання, побажання – перспективі продовження контакту в майбутньому.

Мовленнєвий етикет у комунікації виконує ряд функцій – функцію встановлення, збереження чи закріплення, підтримуваних зв'язків і стосунків (індивідуальних чи соціально-масових), регулятивну функцію стосовно адресанта й адресата, імперативну, апелятивну (функцію впливу), емоційно-експресивну. Функції мовленнєвого етикету засвідчують, що мовленнєвий етикет є тим механізмом, без якого не може відбуватися ефективна комунікація.

Тональність, реєстр та атмосфера спілкування можуть як поліпшити, так і ускладнити процес комунікації, знизити його ефективність. Вибір неприйнятної реєстру спілкування, ініціація одним із комунікантів нерівноправної тональності може унеможливити комунікацію взагалі. Колишній прем'єр-міністр землі Північної Рейн-Вестфалії Хейнц Кюн у своїй книзі «Мистецтво політичної промови» застерігав тих ораторів, хто вважав себе розумнішим за аудиторію: такий промовець не матиме успіху, бо його виступ буде лише виявом зверхності і не досягне своєї мети. Слухачі не сприймуть зміст його промови. Зверхня тональність у міжособистісному спілкуванні так само неодмінно спричинить комунікативну девіацію.

Отож, налаштованість на товариську тональність, недопустимість зверхньої, панібратської, владної чи, навпаки, підлабузницької, запопадливої тональності забезпечить успішне спілкування в будь-якій комунікативній ситуації.

Дружня атмосфера спілкування забезпечить довіру на емоційному рівні сприйняття висловлювань, що сприятиме уникненню девіативних моментів у комунікації.

Слід пам'ятати також про структуру промови (висловлювання) Ефективність комунікативної взаємодії залежить від організації структури промови. Стосовно структури висловлювання варто пам'ятати про вдалий чи невдалий початок і закінчення промови. Початок (вступ) будь-якого висловлювання має налаштувати слухача, налагодити з ним контакт і включити його увагу. Для успішної комунікації необхідно встановити так званий «теплий контакт», тому не зайвими будуть тут декілька щирих слів. Квінтіліан називав ці зусилля *captatio benevolentiae* – забезпечення доброзичливості. Воно має бути простим і зрозумілим кожному.

У будь-якому висловлюванні має бути чітко визначена головна думка, а якщо важливих думок декілька, то вони мають бути викладені в певній концептуальній послідовності. Непродумані хаотичні висловлювання стануть на заваді порозумінню комунікантів.

Сьогодні світ будується за допомогою мови. Тим більшою має бути відповідальність тих, хто використовує риторичні засоби і прийоми для творення комунікату, за наслідки його дії на реципієнтів, їх розум і почуття. Мовець має керуватися принципом порядності, спонукаючи своїм словом до певних помыслів, дій і вчинків, бо, як зауважував Аристотель, «ми більше і швидше віримо людям хорошим, у тих же випадках, де не все зрозуміло і де є місце непевності, – і поготів» [2, с. 19].

Важко не погодитися з думкою згаданого вже мовознавця Флорія Бацевича про те, що сьогодні засвоєння законів риторики і їх застосування в різноманітних комунікативних ситуаціях є необхідною умовою ефективного спілкування.

«Ідея риторики ефективного спілкування та трансцендентної прагматики скерована на те, щоб якомога більша кількість членів суспільства була озброєна риторичними знаннями і, спілкуючись між собою, створювала гармонійне суспільство. Тобто комунікація між різноманітними суспільними осередками, організаціями, установами повинна бути не конфронтативною, а толерантною та ефективною. Ідея толерантності спілкування, безумовно, ґрунтується на багатьох чинниках, найважливішим серед яких є засвоєння риторичних умінь і навичок» [1].

Знання мовцем законів риторики, уміння застосовувати риторичні засоби і прийоми для досягнення комунікативної мети дисциплінує мовну особистість, удосконалює її риторичні здібності. Набуття членами нашого суспільства риторичних умінь і навичок має перспективу просування його до гармонізації через подолання загроз девіацій у комунікації.

Література:

1. Римашевський Юрій. ...плюс риторизація всієї країни / Юрій Римашевський // Дзеркало тижня. – 2009. – № 22, 20 червня.
2. Аристотель. Риторика / Аристотель // Античные риторики : Собрание текстов, статьи, комментарии / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 19.